

УДК 94(477.62)"18/19":338.2

DOI <https://doi.org/10.12958/3083-7030-2025-1-142-148>**Темірова Надія Романівна,**

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії та археології
Донецького національного університету імені Василя Стуса,
м. Вінниця, Україна.
temirova600@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1918-2054>

Басько Роман Вікторович,

здобувач спеціальності «Історія та археологія»
Донецького національного університету імені Василя Стуса,
м. Вінниця, Україна.
basko.roman.45@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0008-1229-9472>

ФАКТОР ЄВРОПИ В МОДЕРНІЗАЦІЇ ДОНЕЧЧИНИ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ СТ.

Донеччина є важливим українським регіоном, сприйняття якого зазнавало кардинальних змін протягом різних періодів. Особливо відзначилася радянська доба, коли історія краю наповнилася численними міфами, спрямованими на гіперболізацію здобутків комуністичної влади в розбудові регіону як потужного індустріального простору, у яких не могло бути місця внеску іноземних підприємців. Відновлення незалежності України дало змогу сприймати минуле під новим кутом, зокрема включивши до неї історію проникнення європейського капіталу. Проте на сучасному етапі загарбницька війна росії актуалізувала дослідження історії становлення Донеччини як промислового гіганта з огляду на потребу протистояння привласненню агресором минулого цього регіону.

Історія промислової модернізації Донеччини в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. зацікавила як українських, так і зарубіжних науковців. Варто виокремити доробок В. Кулікова, Т. Лазанської, В. Лазебник та інших авторів (Куліков, 2019; Лазанська, 1999; Лазебник, 2017). У їхніх працях показано картину промислового поступу Донецького регіону в загальноукраїнському контексті, точково простежено виникнення робітничих селищ, порушено соціальні аспекти промислових трансформацій з урахуванням західноєвропейського фактору. Вплив іноземних капіталовкладень у формування Донецького індустріального центру потрапив у поле зацікавленості зарубіжних дослідників (Friedgut, 1989; Edwards, 1992; Студенна-Скруква, 2014). Проте цей сюжет авторами порушено в контексті ширшої проблематики соціально-економічного спрямування. Наразі нагальною потребою є виведення історії Донеччини з імперської тіні росії, віддавши належне західноєвропейським підприємцям, які мали виразну економічну зацікавленість, але дали імпульс індустріальному поступу регіону.

Тож мета цього дослідження – визначити вплив європейських підприємців на соціально-економічну модернізацію регіону на зламі ХІХ–ХХ ст. Для її досягнення залучено історико-порівняльний метод, який дав змогу виявити загальні та специфічні риси модернізації. Метод аналізу спрямований на виокремлення ключової інформації з джерел, а метод синтезу прислухався в поєднанні здобутої розрізненої інформації та формулюванні висновків.

Територія Донеччини до середини XIX ст. не була густо заселеною. Сучасники описували ці терени як пустельний край, а промисловці підтримували таку тезу, тим самим доводячи власне значення в розбудові регіону (Куліков, 2019, с. 62). Проте цю характеристику можна докласти лише до промислового складника. Але і в цій царині протягом першої половини XIX ст. вже з'являлися вугільні копальні, які були додатковим фактором зростання чисельності населення. До початку промислової «лихоманки» терени Донеччини займали сільські поселення. Зокрема, у межах сучасного Донецька сформувалися Катеринівка, Любимівка, Григорівка, Іразівка та інші, де сукупно проживало до 7 тис. осіб (Куліков, 2019, с. 78). Багаті на корисні копалини надра, насамперед вугілля та залізну руду, набули привабливості для російської влади, яка намагалася знайти їм застосування в подоланні власної економічної відсталості, індикатором якої стала Кримська війна.

За враженням британки Е. Джонс, яка протягом 1889–1892 рр. працювала вихователкою дітей родини Х'юзів, територія Донеччини була вкрай незалюдненою, за її словами, «там жили лише пастухи та собаки». Проте найбільше її вразила відсутність «справжнього середнього класу, головної опори та опори країни», привертала увагу очевидна неподолана прірва між вищими та нижчими класами росії (Jones, 1900).

Розлогі міркування про доіндустріальну Донеччину залишив гірничий інженер О.Фенін, який брав безпосередню участь у розбудові промислових підприємств у регіоні. За його міркуваннями, господарське становище Росії наприкінці XIX ст. характеризувалося слабко розвиненою промисловістю, недостатньою мережею залізниць, примітивністю сільського господарства, небезпечним аграрним перенаселенням. У такій ситуації наприкінці XIX ст. прийшло усвідомлення необхідності створення умов для продуктивної праці населення. На порядок денний вийшло питання будівництва потужної, переважно важкої промисловості як «основного елемента індустріалізації країни». А вже населенню потрібно було дати можливість виробляти дорогі продукти й застосовувати кваліфіковану, більш продуктивну порівняно із землеробством працю (Фенін, 1938, с. VI, VII).

Спроби індустріальної переорієнтації Донецького регіону робилися вже в середині XIX ст. У 1858 р. на державний кошт у Бахмутському повіті постав Петровський завод, проте вже 1866 р. було ухвалено рішення про його закриття через недотримання технології будівництва домни. Того ж 1866 р. концесію на будівництво рейкового заводу у верхів'ях Кальміусу отримав князь Кочубей, який не спромігся залучити необхідні капітали. У 1868 р. аналогічну концесію отримав місцевий підприємець С. Поляков, що не вдалося реалізувати через недосконалий бізнес-план. Отже, у другій половині XIX ст. назріла потреба започаткувати промислові заклади на донецьких теренах, багатих на корисні копалини, проте бракувало і досвіду, і вільних капіталів, і підприємницького хисту.

«...Іноземці лізуть до Росії з величезними капіталами!» – так емоційно схарактеризував ситуацію публіцист В. Гіляровський у нарисі «Залізна лихоманка», написаному в 1899 р. (Лазебник, 2017, с. 36). У цьому оклику відбилася динамічна реальність, що охопила Донецький регіон з приходом підприємців з Європи.

Серед перших європейців, які розгледіли в донецьких просторах потенціал для реалізації найамбітніших індустріальних проєктів, виокремлюється Джон Х'юз. Родом з Уельсу, він володів досвідом ведення власної справи в металургії. Тому його зацікавила можливість створити металургійний комплекс, для чого було започатковано «Новоросійське акціонерне товариство».

За спогадами гірничого інженера О. Феніна, коли він прибув на місце будівництва Російсько-Бельгійським металургійним товариством заводу на місці нещодавнього Петровського, то застав руїни двох невеличких доменних печей. За його враженням, загальний тон і стосунків, і роботи на будівництві, організованому бельгійцями, був не старий рудничний, а відчувався

неабиякий розмах. Новий «Петровський» завод за сприяння бельгійського капіталу розпочав свою діяльність у 1897 р. і мав довготривалу історію (Фенин, 1938, с. 69).

Маріуполь, історія якого сягає якнайменше XVIII ст. та який уже в першій половині XIX ст. становив доволі великий господарський центр, наприкінці століття отримав додатковий імпульс унаслідок будівництва двох підприємств – Нікополь-Маріупольського гірничого та металургійного акціонерного товариства (1896 р.), основними власниками якого були французькі підприємці, та металургійного підприємства «Російський Провіданс» бельгійського походження (1898 р.). Бельгійські витоки мало й «Акціонерне товариство машинобудівних заводів у Горлівці» Бахмутського повіту, де на початку XX ст. працює близько 600 робітників вироблялося обладнання для шахт і металургійних заводів.

Не лише у важку індустрію спрямовувалися європейські капітали. 1895 р. компанією «Донецькі скляні заводи у Сантуринівці» поблизу станції Костянтинівка було започатковано скляний завод із широким асортиментом продукції – бельгійське скло, віконне скло, біле, матове, візерунчасте тощо. Ще за два роки побудовано пляшковий завод (Лазебник, 2017, с. 150, 183–184). За сприяння бельгійського капіталу в с. Верхнє було зведено Донецький содовий завод Товариства «Любимов, Сольве і К», на якому щорічно вироблялося майже 8,5 млн пудів різних продуктів. У низці українських міст, зокрема в Маріуполі, діяли бельгійські консульства, через що Донецький басейн називали «десятою бельгійською провінцією», а Маріуполь – «Вікном у Європу» (Лазебник, 2017, с. 220).

Серед дискусійних аспектів – рівень запроваджених європейськими підприємцями технологій. Як слушно зауважив В. Куліков, найбільші металургійні й машинобудівні заводи значною мірою або й повністю розбудовувалися на західноєвропейському обладнанні. Так, Дж. Х'юз для започаткування «свого» заводу влітку 1870 р. з Південного Вельсу доставив необхідне устаткування в супроводі кількох десятків фахівців. А середньорічний виробіток на одну домну в Донецькому регіоні був вищим, ніж у Західній Європі (Куліков, 2014, с. 160–161). За підрахунками В. Лазебник, в Україні протягом 1894–1914 рр. започатковано 30 бельгійських підприємств гірничодобувного спрямування (Лазебник, 2017, с. 41). Переважно це були великі шахти, які технічно оснащувалися, мали власні майстерні, енергетичну основу, свої під'їзні шляхи, вагони.

Одним з очевидних наслідків розбудови промисловості стало стрімке зростання населення завдяки розширенню робітничих поселень, які виникали довкола підприємств, заснованих європейськими капіталістами. Так, у селищі Юзівка в 1884 р. мешкало 5,5 тис. осіб, а вже за даними перепису 1897 р. кількість жителів перевищила 28 тис. осіб, Дружківка налічувала майже 6 тис., Костянтинівка – 29 тис. осіб (Ресент (ред.), 2019, с. 159–161). Відбувалися зміни в соціальній структурі населення Донецького регіону: формувались та увиразнювалися нові верстви населення – підприємці та робітники, поряд з якими підіймалась інтелігенція.

У робітничих селищах розбудовувалась міська інфраструктура. За спогадами А. Джонс, будинки жителів Юзівки початково становили зведені з глини халупи, вкопані в землю. Деякі з них були дерев'яними, але одноповерховими, одно- або двокімнатними (Jones, 1900). Поступово на зміну хаотичній злиденній забудові селища в останньому десятилітті XIX ст. прийшло планування міського простору. За описами сучасників, Юзівка була типовим заводським поселенням, де виробничий комплекс розташовувався в центрі міста, а довкола розміщувалися житлові та господарські споруди (Пятницькова, Отземко, 2022, с. 58). За англійською традицією в Юзівці було прокладено 19 паралельних ліній, що перпендикулярно перетиналися провулками. Таке планування в сучасному Донецьку зберіглося і на початку XXI ст. Вулиці освітлювалися гасом та електрикою, яка подавалася з електростанцій заводу Новоросійського товариства. Наприкінці XIX ст. у центральній частині міста було закладено парк з літнім театром,

почали висаджувати дерева, що додавало комфорту в умовах посушливого степового клімату (Молчанов, 2015, с. 84–85). Було побудовано школу, лікарню, церкву, у місті працювали чайні заклади, діяли аматорські театральні гуртки та інші установи (Гайдук (ред.), 2000, с. 86–87).

Забудова Горлівки теж формувалася лінійним способом. Важливі об'єкти були об'єднані однією вулицею – Конторською, паралельно простяглася вулиця Поштова, які перетиналися Десятинною. Правильно організований центр оточували райони розміщення робітників (Кульчицький, Якубова, 2015, с. 85).

У населених пунктах при підприємствах відкривалися освітні заклади (Велика школа при заводі Новоросійського товариства). Середня освіта на донецьких теренах була представлена гімназіями, прогімназіями, реальними училищами, приватними школами, професійними школами й училищами (Маріупольське механічно-технічне училище; Юзівське, Харцизьке, Гришинське, Авдіївське залізничні училища, Бахмутське ремісниче училище). На початку ХХ ст. їх налічувалося 28. Працювали самодіяльні художні колективи, зокрема театр «Малороси» при Єнакіївському заводі, духовий оркестр на скляному заводі в Костянтинівці. Потреби промисловості зумовили формування мережі медичних закладів. Так, лікарня при Юзівському заводі була розрахована на 100 ліжок, медична допомога робітникам надавалася безкоштовно. У 1906 р. тут було відкрито один з перших російській імперії рентгенологічних кабінетів.

Отже, бельгійські, французькі, англійські, німецькі підприємці не лише створювали комфортні умови для власного проживання, а й опікувалися формуванням міської чи селищної інфраструктури, започатковуючи умови для розвитку власних підприємств, що загалом відповідало й перспективі Донецького регіону. Роль західноєвропейського капіталу є неоднозначною. З одного боку, мали місце негативні впливи: жорстка експлуатація робітників і природних ресурсів, відтік капіталів за кордон, зростання залежності від іноземців, обмеження громадянських свобод у робітничих селищах. Водночас, прибувши до донецького степу в другій половині ХІХ ст., європейські підприємці дали імпульс не лише модернізації промисловості, а й усьому укладу життя в регіоні. Поряд із підприємствами та технологіями вони привносили західноєвропейські структуру й принципи управління великими промисловими компаніями. Прихід в економіку регіону європейських підприємців з їхнім досвідом, фінансовими можливостями, бізнесовою психологією посприяв створенню робочих місць, формуванню сучасної великої промисловості, загальному технічному прогресу, розвитку освіти, культури, медицини. Під впливом іноземного капіталу завдяки тяжкій праці робітників багатий природними ресурсами регіон з відкритого степу перетворився на промислового гіганта.

Проблема впливу західноєвропейського капіталу на велику індустрію в Донецькому регіоні, незважаючи на здобутки науковців, потребує подальшої розробки. Серед аспектів, які варті дослідницької уваги, – аналіз інвестицій та управлінських практик, визначення внеску в підготовку місцевих кадрів і формування інженерної культури, включення регіону до міжнародних економічних зв'язків. Їх вивченню сприятиме опрацювання архівів Великої Британії, Бельгії, Франції, Німеччини, де зберігаються документи, пов'язані з діяльністю західноєвропейських інвесторів.

Список використаної літератури

1. Гайдук В. А. (ред.). Юз і Юзівка / Юз і Юзовка. Донецьк : Фірма «Кардінал», 2000. 315 с.
2. Куліков В. О. Іноземні підприємці як імпортери капіталу, інновацій та менеджменту в українських губерніях Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2014. №3. С. 152–167.
3. Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. 388 с.

4. Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 813 с.
5. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ : Ін-т історії України, 1999. 282 с.
6. Лазебник В. І. Сталь у степу. Погляд з України: історичні нариси. Дніпро, 2017. 240 с.
7. Молчанов В. Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX – початок XX ст.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2015. 105 с.
8. Пятницькова І., Отземко О. Промисловий поступ Донбасу за мемуарами іноземців (друга половина XIX – початок XX ст.). *Емінак: науковий щоквартальник*. 2022. № 3. С. 49–65. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.3\(39\).590](https://doi.org/10.33782/eminak2022.3(39).590)
9. Реєнт О. П. (відп. ред.). Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ : Ін-т історії України, 2019. 608 с.
10. Студенна-Скруква М. Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності. Київ : Лабораторія законодавчих ініціатив, 2014. 410 с.
11. Фенин А. И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.). Прага : Русский институт в Праге, 1938. 177, XXI с.
12. Edwards S. Hughesovka: A Welsh Enterprise in Imperial Russia. Glamorgan : Glamorgan Record Office, 1992. 72 p.
13. Friedgut T. H. Iuzovka and Revolution. Princeton: Princeton University Press, 1989. Vol. 1: Life and work in Russia's Donbass, 1869–1924. 361 p. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400860401>
14. Jones A. G. Life on the Steppes of Russia 1889 to 1892. Recollections written about 1900; Transcribed by S. Colley. URL: https://www.garethjones.org/margaret_siriol_colley/annie%20gwen/life-steppes.htm (date of access: 02.11.2024).

References

1. Edwards, S. (1992). Hughesovka: A Welsh Enterprise in Imperial Russia. Glamorgan: Glamorgan Record Office.
2. Fenin, A. I. (1938). Vospominaniya inzhenera. K istorii obshestvennogo i hozyajstvennogo razvitiya Rossii (1883–1906 gg.) [Memories of an engineer. On the history of social and economic development of Russia (1883–1906)]. Praha: Russkij institut v Prague [in Russian].
3. Friedgut, T. H. (1989). Iuzovka and Revolution. Vol. 1: Life and work in Russia's Donbass, 1869–1924. Princeton: Princeton University Press. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400860401>
4. Haiduk, V. A. (Ed.). (2000). Yuz i Yuzivka / Yuz y Yuzovka [Yuz and Yuzivka / Yuz and Yuzovka]. Donetsk: Firma «Kardinal» [in Ukrainian].
5. Jones, A. G. (1900). Life on the Steppes of Russia 1889 to 1892. Transcribed by S. Colley. Retrieved from https://www.garethjones.org/margaret_siriol_colley/annie%20gwen/life-steppes.htm
6. Kulikov, V. O. (2014). Inozemni pidpnyiemtsi yak importery kapitalu, innovatsii ta menedzhmentu v ukrainskykh guberniakh Rosiiskoi imperii naprykintsy XIX – na pochatku XX st. [Foreign entrepreneurs as importers of capital, innovations and management in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the late 19th and early 20th centuries]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 152–167 [in Ukrainian].
7. Kulikov, V. O. (2019). Pidpnyiemstva y suspilstvo v zavodskykh i shakhtarskykh poselenniakh Donbasu ta Prydniprov'ia v 1870–1917 rr. [Enterprises and society in the factory and mining settlements of Donbass and the Dnieper region in 1870–1917]. Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina [in Ukrainian].
8. Kulchytskyi, S., & Yakubova, L. (2015). Donechchyna i Luhanshchyna u XVII–XXI st.: istorychni faktory y politychni tekhnolohii formuvannia osoblyvoho ta zahalnoho u rehionalnomu prostori [Donetsk

and Luhansk regions in the 17th–21st centuries: historical factors and political technologies of the formation of the special and the general in the regional space]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

9. Lazanska, T. I. (1999). *Istoriia pidpriemnytstva v Ukraini (na materialakh torhovo-promyslovoi statystyky XIX st.)* [History of entrepreneurship in Ukraine (based on materials from trade and industrial statistics of the 19th century)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy [in Ukrainian].

10. Lazebnyk, V. I. (2017). *Stal u stepu. Pohliad z Ukrainy: istorychni narysy* [Steel in the Steppe. A View from Ukraine: Historical Essays]. Dnipro [in Ukrainian].

11. Molchanov, V. (2025). *Donbas u systemi sotsialno-demografichnykh ta ekonomichnykh protsesiv (XIX – pochatok XX st.)* [Donbas in the system of socio-demographic and economic processes (19th – early 20th centuries)]. Kyiv: NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy [in Ukrainian].

12. Piatnytskova, I., & Otzemko, O. (2022). *Promyslovyi postup Donbasu za memuaramy inozemtsiv (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Industrial progress of Donbas according to the memoirs of foreigners (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk – Eminak: scientific quarterly*, 3, 49–65. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.3\(39\).590](https://doi.org/10.33782/eminak2022.3(39).590) [in Ukrainian].

13. Reient, O. P. (Ed.). (2019). *Vid muriv do bulvariv: tvorennia modernoho mista v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.)* [From walls to boulevards: the creation of a modern city in Ukraine (late 18th – early 20th centuries)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy [in Ukrainian].

14. Studenna-Skruckva, M. (2014). *Ukrainskyi Donbas. Oblychchia rehionalnoi identychnosti* [Ukrainian Donbas. The Face of Regional Identity]. Kyiv: Laboratoriia zakonodavchykh initsiatyv [in Ukrainian].

Темірова Н. Р., Басько Р. В. Фактор Європи в модернізації Донеччини на зламі XIX–XX ст.

Автори дослідили європейський фактор у модернізації Донеччини наприкінці XIX – на початку XX ст. Такий підхід спростовує російсько-радянські міфи про винятково російську / комуністичну розбудову регіону як потужного індустріального центру.

Метою цього дослідження є визначення впливу європейських підприємців на соціально-економічну модернізацію Донецького регіону на зламі XIX–XX ст. Для її досягнення опрацьовано останні дослідження та джерела, насамперед мемуарну літературу, із застосуванням аналітико-синтетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного методів.

Показано, що хоча вугільні копальні почали з'являтися у першій половині XIX ст., до середини століття Донеччина залишалася малозаселеною територією. Багаті корисними копалинами її надра набули привабливості для російської влади з огляду на потребу подолання власної економічної відсталості. Проте вітчизняні підприємці із цим завданням не впоралися через брак досвіду, вільних капіталів і хисту. Простежено внесок бельгійських, французьких, англійських, німецьких підприємців не лише в модернізацію промисловості, а й у перетворення всього укладу життя в регіоні. Хоча роль західноєвропейського капіталу є неоднозначною, включно з експлуатацією робітників і відтік капіталів, прихід європейських підприємців з їхнім досвідом, фінансовими можливостями та бізнесовою психологією сприяв створенню робочих місць, формуванню великої промисловості, технічному прогресу, розвитку освіти, культури та медицини. Наголошено, що під впливом іноземного капіталу багатий природними ресурсами степ перетворився на промислового гіганта, яким він залишався протягом наступних ста років.

Ключові слова: західноєвропейські підприємці, інвестиції, Донецький регіон, індустріальний розвиток, міська інфраструктура.

Temirova N. R., Basko R. V. The European factor in the modernization of the Donetsk region at the turn of the 19th–20th centuries

The article reveals the European influence on the modernization of the Donetsk region in the late nineteenth and early twentieth centuries. This approach refutes the Russian-Soviet myths about the region's exclusively Russian/Communist development as a powerful industrial center.

The purpose of this study is to determine the impact of European entrepreneurs on the socio-economic modernization of the Donetsk region at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. To achieve this goal, the latest research and sources, primarily memoirs, were processed using analytical and synthetic, historical and comparative, and historical and typological methods.

It has been shown that while coal mines started to emerge in the first half of the 19th century, the Donetsk region continued to be sparsely populated until mid-century. Its mineral-rich subsoil became attractive to the Russian government as a means to overcome its own economic backwardness. However, domestic entrepreneurs failed to cope with this task due to a lack of experience, available capital, and talent. The contributions of Belgian, French, English, and German entrepreneurs to not only the modernization of industry but also the transformation of the entire way of life in the region have been traced. While the role of Western European capital was ambiguous, including the exploitation of workers and capital flight, the arrival of European entrepreneurs with their experience, financial opportunities, and business psychology contributed to job creation, the formation of large-scale industry, technological progress, and the development of education, culture, and medicine. Under the influence of foreign capital, the steppe, rich in natural resources, transformed into an industrial giant, a status it maintained for the next hundred years.

Key words: Western European entrepreneurs, investments, Donetsk region, industrial development, urban infrastructure.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла до редакції 18.06.2025 р.

Прийнято до друку 29.08.2025 р.

Опубліковано: 06.10.2025 р.